



ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1954



Ε.Π.Α.Κ.Ε.Τ.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008



Ο ΨΥΧΑΡΗΣ ΚΑΙ ΤΟ "ΤΑΞΙΔΙ," ΤΟΥ¹

«*Nous autres ignorants, nous étions perdus si ce livre ne nous eût relevés du borbier; sa merci, nous osons à cette heure et parler et écrire.*»

(¹Ο Montaigne για τὸν Amyot)

Ι. ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Παρακινημένος ὁ Ψυχάρης κατὰ ἓνα τρόπο ἀπὸ τὸ Renan² καὶ ἐπηρεασμένος ἀσφαλῶς καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καταγωγὴ του καὶ ἀπὸ τὶς κλασσικὲς καὶ συνάμα γλωσσολογικὲς του σπουδές, ἀφοσιώνεται στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὰ μετακλασσικὰ χρόνια ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ γερὴ κλασσικὴ του μόρφωση καὶ παράλληλα ἡ γνώση τῆς νέας ἑλληνικῆς πού διατηροῦσε πάντα, μ' ὄλο τὸ ἀπρόσφορο γι' αὐτὴν περιβάλλον του, στάθηκαν σημαντικοὶ βοηθοὶ του γιὰ νὰ ἐγκύψῃ βαθύτερα στὴ μελέτη τῆς γλώσσας μας καὶ νὰ μπορέσῃ σὲ πολὺ σύντομο διάστημα νὰ παρουσιάσῃ σημαντικοὺς καρπούς τῶν ἀσχολιῶν του. Γιατὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1885 (15 Ἀπριλίου) διορίζεται ἑκτακτος, ὅπως λέμε ἐμεῖς, καθηγητῆς, maître de conférences, ὅπως λένε οἱ Γάλλοι στὴν Ecole des hautes études τοῦ Παρισιοῦ³. Ὁ Ψυχάρης μάλιστα καμάρωνε πὺ ἡ ἔδρα του ἦταν ἡ πρώτη πὺ ἰδρυόταν στὴν Εὐρώπη γιὰ τὶς νεοελληνικὲς σπουδές, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐ-

κείνη ἡ ἔδρα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου πὺ τὴν ἐπῆρε σὲ λίγο ὁ Κρουμπάχερ βρισκόταν ἀκόμη στὰ σχέδια.

Ὁ Ψυχάρης δὲν εἶναι ἓνας ξένος ἑλληνιστῆς, ἓνας φιλέλληνας, νὰ ποῦμε, πὺ θὰ ἀφιερῶσῃ τὴ ζωὴ του στὴ μελέτη τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ψυχάρης μένει σὸ βάθος πάντα Ἑλληνας καὶ σὰν Ἑλληνας θυμᾶται, αἰσθάνεται καὶ ἀγαπᾶ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1884, μιλῶντας γιὰ τὶς ἑλληνικὲς σπουδές μετὰ τὴν ἀφορμὴ δημοσιεύματος τοῦ Κρουμπάχερ, φανερώνει τὴ λύπη του πὺ ἴσως ἡ Ἑλλάδα νὰ εἶναι ἡ τελευταία χώρα ὅπου θὰ διδαχτῆ ἡ νέα ἑλληνικὴ μετὰ τὶς ἀπαρχές της, μετὰ τὶς μεταμορφώσεις της, μετὰ τὴν ἱστορία της. Καὶ εὐχεται οἱ ἀξιόλογοι Ἕλληνες «ἐνισχυμένοι ἀπὸ τὸ λαμπρὸ παράδειγμα τοῦ κ. Χατζιδάκι — ἀκόμα ἡ ρῆξη δὲν εἶχε φανῆ — νὰ βοηθήσουν ὥστε ἡ νέα ἑλληνικὴ πὺ ὄλοι τὴ μελετοῦν κάθε μέρα νὰ τὴ διδαχτοῦν τὰ παιδιὰ καὶ οἱ νέοι». Εἶναι ἀλήθεια πὺς τότε ἀκριβῶς — 1885 — ἀρχίζει καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Χατζιδάκι σὸ ἀθηναϊκὸ Πανεπιστήμιο, ἀλλὰ ἡ ἔδρα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δὲ θὰ εἶναι ἀφιερωμένη ἀποκλειστικὰ στὴν ἔρευνα τῆς νέας ἑλληνικῆς.

Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Σχολῆς Ἀνωτέρων Σπουδῶν θὰ σταθῆ πάντα ἀγαπητὴ στὸν Ψυχάρη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὺ μιλῶντας γι' αὐτὴν μετὰ μιὰ περίπου εἰκοσαετία, τὸ 1904, θὰ ὑπογραμμίσῃ τὸν οἰκτεῖο καὶ ἀπλὸ χαρακτήρα τῶν ἐκεῖ διαλέξεων, παρ' ὄλη τὴν ἐπισημότητα τοῦ τίτλου τῆς Σχολῆς, διαλέξεων πὺ ζητοῦν νὰ ἀναπτύξουν σὸ σπουδαστῆ τὸ πνεῦμα τῆς πρωτοβουλίας, μετὰ τὴ φροντιστηριακὴ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας τὸ πνεῦμα τῆς πρωτοβουλίας, τῆς κριτικῆς καὶ τοῦ ἐλέγχου, πὺ ὄλα αὐτὰ μαζὶ κατὰ τὸν Ψυχάρη δηλώνουν τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φρόνηση.

Καθὼς μαθαίνομε ἀπὸ τὶς ἐτήσιες ἐκ-

1. Τὸ μελέτημα πὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ τμῆμα γενικώτερου δημοσιεύματος γιὰ τὴ φυσιογνωμία καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη, πὺ μένει ἀδημοσίευτο ἀκόμη. Ἀπὸ τὸ γενικώτερο αὐτὸ ἔργο εἶδαν τὸ φῶς τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια: «Ὁ Ψυχάρης καὶ ἡ ἐπίδραση πὺ δέχτηκε ἀπὸ τὸ Renan καὶ τὸν Taine». (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Σεπτ.-Ὀκτωβρ. 1949, σελ. 198-203). [Δημοσιεύτηκε καὶ γαλλικὰ μετὰ τὸν τίτλο: «L'influence de Renan et de Taine sur Jean Psichari» (L'Hellénisme Contemporain, Σεπτ.-Ὀκτ. 1949, σελ. 417-26 καὶ Νοέμβρ.-Δεκέμβρ. 1949, σελ. 529-34)]. «Ἡ φυσιογνωμία τοῦ Ψυχάρη» (Mélanges offerts à Octave et Melro Merlier, 1951). «Ὁ Βικτόρ Οὐγκὸ καὶ τὸ Τάξιδι τοῦ Ψυχάρη» (Νέα Ἑστία, τόμ. 51 [1952], σελ. 427-30). «Ὁ Ψυχάρης καὶ οἱ θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς του ἰδέες» (Ἑλληνικά, τόμ. 12 [1952], σελ. 103-42).

2. Βλ. τὴ σχετικὴ μελέτη μου, τὴ δημοσιευμένη στὴν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση Σεπτ.-Ὀκτωβρ. 1949 σελ. 199 κ. ἐ.

3. Ἡ ἴδρυση τῆς ἔδρας προτάθηκε ἀπὸ τὴ Σχολὴ Ἀνωτέρων Σπουδῶν στίς 29 Μαρτίου καὶ ἀποφασίστηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας στίς 15 Ἀπριλίου 1885.

θέσεις τῆς Σχολῆς, τὸν πρῶτο χρόνο (1884-85) δίδαξε ὁ Ψυχάρης ἱστορικὴ γραμματικὴ καὶ ἑρμηνεῖα κειμένων. Βέβαια τὸ χρόνο τοῦτο δὲ θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διδάξῃ πολλὰ πράγματα. Εἶχε ἄλλωστε ἀρχίσει τὴ διδασκαλίαν του στὴ Σχολὴ ἐντελῶς στὸ τέλος τοῦ πανεπιστημιακοῦ χρόνου (7 Μαΐου 1885)⁴, καὶ εἶχε πολὺ λίγους μαθητές. Ὁ ἐντελῶς περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ Ψυχάρη δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήξῃ, ὅταν λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὸ χαραχτήρα τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς, ἀποκλειστικὰ φροντιστηριακὸ, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κλάδο πού μόλις ἔβρισκε τὴν πρώτη του πανεπιστημιακὴ ἀναγνώριση. Τὸν ἐρχόμενον πανεπιστημιακὸ χρόνο (1885-86) οἱ μαθητές τοῦ Ψυχάρη διπλασιάζονται. Θὰ ἐξακολουθήσῃ τὴ διδασκαλίαν τῆς ἱστορικῆς γραμματικῆς καὶ παράλληλα θὰ διδάξῃ στοιχεῖα γραμματικῆς τῆς νέας ἑλληνικῆς, παίρνοντας γιὰ βάση τὴ γραμματικὴ τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ⁵. Στὰ κείμενα πού ἑρμηνεύει προσθέτει τώρα τὸ Θανατικὸ τῆς Ρόδου τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργηλά⁶, τὴν Ἐρωφίλην τοῦ Χορτάτζη, καθὼς καὶ κείμενα γραμμένα στὴ διάλεχτο τοῦ Car-gèse τῆς Κορσικῆς.

Ποιὸ ἦταν τὸ νέο στοιχεῖο πού ἔφερνε ὁ Ψυχάρης στὴν ἔρευνα τῆς νέας ἑλληνικῆς; Μιὰν ἀγάπη παθητικὴ γιὰ τὴ νέαν Ἑλλάδα, πού δὲν τὴν εἶχαν παλιότεροι Γάλλοι νεοελληνιστές, συνδυασμένη μὲ μιὰν ἀμετρητὴν, μὰ καλοπροαίρετη φιλοδοξία, καθὼς καὶ μιὰ συστηματικὴ γενικὴ γλωσσολογικὴ συγκρότηση, πού κι' αὐτὴ ἔλειπε ἀπὸ ὄλους χωρὶς ἐξαίρεση τοὺς προηγούμενους μελετητῆς τῆς νέας ἑλληνικῆς στὴ Γαλλία. Γιατὶ ἂν ἀφήσωμε τοὺς πολὺ παλιότερους νεοελληνιστές καὶ περιοριστοῦμε στὸν E. Miller καὶ τὸν E. Legrand, θὰ διαπιστώσωμε πὼς ὁ πρῶτος ἐκδίδει μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ κείμενα καὶ ὅλη του τὴν προσοχὴ τὴ ρίχνει στὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς περιόδου· δὲν κατέχει βαθύτερα τὰ μυστικὰ τῆς νέας ἑλληνικῆς, οὔτε μποροῦσε ν' ἀντικρούσῃ ἱστορικὰ τὴ γένεση τῆς νέας ἑλληνικῆς, οὔτε καὶ εἶχε κατανοήσῃ τὴ σημασίαν τοῦ ἑλληνικοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ὁ Legrand ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, πού στάθηκε προκάτοχος του στὴν ἔδρα πού ὁ Ψυχάρης ἀργότερα, τὸ 1904, θὰ καταλάβῃ στὴ Σχολὴ τῶν Ἀνατο-

λικῶν Γλωσσῶν, ὁ Legrand, λέω, ἀγαποῦσε βέβαια ἀνεπιφύλαχτα τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, ἀγαποῦσε καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαό, πού τὸν εἶχε ἀπὸ κοντὰ γνωρίσει στὰ ταξίδια του, δημοσίευσε ἀτελείωτη σειρά ἀπὸ κείμενα, μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ, καθὼς καὶ τὶς ἀνεκτίμητες βιβλιογραφίες του, ἀλλὰ ἡ ἐκδοτικὴ του ἐργασία, θαυμαστὴ σὲ ποσό, ὕστερεῖ καμιά φορά γιὰ μᾶς σήμερα σὲ ποιό. Γιατὶ στὴν κριτικὴ ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου δὲν ἔδινε πάντα τὴ σημασίαν πού ἔπρεπε καὶ οἱ πληροφορίες του πότε-πότε μένουσαν ἀνεξακρίβωτες. Ἀκόμα ἡ γλωσσολογικὴ του συγκρότησις ὕστεροῦσε, δὲν εἶχε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἱστορικὴ ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων — ἰδίως σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Στὰ σημεῖα αὐτὰ ἡ συμβολὴ τοῦ Ψυχάρη θὰ σταθῇ ἀνεκτίμητη, μὲ ὅλες τὶς ἐλλείψεις πού κι' αὐτὸς παρουσίασε, πρῶτα γιὰτὶ δὲν εἶχε συνεχῆ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ ζωὴ τῆς κ' ἔπειτα, γιὰτὶ ἐρχόταν ρηξικέλευθα νὰ δουλέψῃ σὲ κλάδο καὶ χωρὸ πού ἦταν ἀκόμη ἐντελῶς χέρσοις.

Μὲ τί συγκεκριμένως μελέτες ἀρχίζει τὸ στάδιόν του ὁ Ψυχάρης; Εἶδαμε σὲ ἄλλῃ μελέτῃ⁷ ποιὰ ἦταν ἡ πρώτη μελέτη πού διάβασε στὸ Renan: ἡ λαογραφικὴ του μελέτη γιὰ τὴν μπαλλάνταν τῆς Λεονώρας⁸, μελέτη πού καὶ στὸ τέλος τοῦ βίου του θὰ τὴ θυμηθῇ μὲ αὐτοϊκανοποίησιν, γιὰτὶ, ὅπως ἐπίστευε, μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ ἄνοιγε τὸ δρόμον γιὰ νὰ μπορέσουν ἀργότερα οἱ μελέτες γιὰ τὸ Διγενῆ Ἀκρίταν νὰ ὀδηγηθοῦν σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Τὸν ἄλλο χρόνο θὰ παρουσιάσῃ τὴν ἄλλη καθαρὰ γλωσσολογικὴ μελέτη του γιὰ τὸ νεοελληνικὸ μέλλοντα.⁹ Ἀρχίζει κιόλας νὰ τὸν ἀπασχολῇ τὸ πρόβλημα ποιός εἶναι ὁ χαραχτήρας τῆς γλῶσσας τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων. Τὴ γνώμην τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι¹⁰ ὅτι ἡ πλαστὴ γλῶσσα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μᾶς ἐμποδίζει νὰ παρακολουθήσωμε τὴ γένεσιν καὶ τὴν πορείαν τῶν νεοελληνικῶν τύπων ἀπὸ φωνητικὴ ἢ μορφολογικὴ ἀποψη, δὲν τὴ δέχεται ὁ Ψυχάρης. Στὴν πλατεῖαν διαπραγματεύσῃ τοῦ ζητήματος θὰ ἀφιερῶσιν εἰδικὴ μελέτη, πού πρῶτα δημοσιεύεται στὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν τοῦ 1885 καὶ λίγο ἀργότερα στὸν πρῶτον τόμον τοῦ συγγράμματός του *Essais de grammaire historique néogrecque* (σελ. 205-34).

Οἱ μελέτες του αὐτῆς θὰ ὀδηγήσωσιν τὸν Ψυχάρην στὴν πρώτη σοβαρὴν ρῆξιν μὲ τὸ

4. Βλ. Ψυχάρης: Ρόδα καὶ Μῆλα, τόμ. 4 σελ. 31, 157.

5. Ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς ὑπῆρξε ἀνθρωπιστῆς τῆς πρώτης πενηκονταετίας τοῦ 16 αἰῶνα, πού εἶναι συνάμα ἕνας πρωτοπόρος δημοτικιστῆς. Μετάφρασε στὴν νέα ἑλληνικὴ τὸ «Περὶ παίδων ἀγωγῆς», πού ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχον καὶ σύνταξε τὴν πρώτην γραμματικὴν τῆς δημοτικῆς γλῶσσας, πού στὰ νεώτερα χρόνια τὴ δημοσίευσε ὁ Emile Legrand.

6. Ὁ Ἐμμανουὴλ Γεωργηλάς εἶναι ἀμουσος ποιητῆς τοῦ τέλους τοῦ 15. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16. αἰῶνα. Τὰ ποιήματά του παρουσιάζουν ἰδιαίτερον γλωσσικὸ ἐνδιαφέρον.

7. Βλ. Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις Σεπτ.-Ὀκτ. 1949 σελ. 199.

8. Ἡ μελέτη αὐτὴ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορά στὴ *Revue de l'Histoire des Religions*, 1884, σελ. 27-64 καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὸν τόμον τοῦ Ψυχάρη: *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques*. Τόμ. 1 (1930), σελ. 1-40.

9. Ἀναδημοσιεύτηκε στὸν τόμον *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 58-114.

10. Βλ. περιοδ. «Ἐβδομάς», 1885, ἀρ. 54, σελ. 116-7.

Χατζιδάκι. Ὁ τελευταῖος θὰ δημοσιεύσῃ λίγο ἀργότερα, τὸ 1887, στὴ Berliner Philologische Wochenschrift¹¹ κριτικὴ τοῦ πρώτου τόμου τῶν Essais, ὅπου θὰ ὑποστηρίξῃ, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ὅτι ὁ Ψυχάρης ἀγνοεῖ καὶ τὴν ἀρχαία καὶ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ. Ὁ Ψυχάρης θὰ ἀπαντήσῃ τότε στὶς κριτικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ Χατζιδάκι μετ' ἄρθρο του στὸ ἴδιο γερμανικὸ περιοδικό.¹² Ἀργότερα τὸν Αὐγούστου τοῦ 1888, στὸ δεύτερο τόμο τῶν Essais de grammaire historique néogrecque¹³ διαμαρτύρεται ὁ Ψυχάρης πὼς ὁ Χατζιδάκις τοῦ ἐπιτίθεται ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια μετ' ὅση δριμύτητα. Ὑπενθυμίζει πὼς ἐκεῖνος μίλησε πάντα γι' αὐτὸν σὲ ἥπιον τόνο, χωρὶς νὰ παραλείπῃ νὰ σημειώσῃ ὅτι σωστὸ ἔβρισκε στὶς ἀπόψεις του. Κι' ἀλήθεια εἶναι βέβαιο πὼς ὁ Ψυχάρης στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπιστημονικῆς του δραστηριότητος μίλησε μετ' ἐπιεικέα γιὰ τὸ Χατζιδάκι, μολονότι συχνὰ διατύπωνε βασικὲς ἀντιρρήσεις του. Τὸ 1884 λ.χ. κρίνοντας δημοσίευμα τοῦ Κρουμπάχερ σχετικὸ μετ' ἰστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς¹⁴ βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ σημειώσῃ πὼς «ὁ Χατζιδάκις ἤδη ἔχει δημοσιεύσει μερικὰς ἐργασίας ἐντελῶς ἐξαιρετικὰς», μόνον ποὺ «θὰ ἤθελε κανεὶς ὄρες-ὄρες μεγαλύτερη ἀκριβολογία καὶ περισσότερη ἀσφάλεια στὴ χρησιμοποίησιν τῶν πηγῶν καὶ τὴ γνῶσιν τῶν σημαντικώτερων ἐποχῶν στὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσας». Ἐπίσης στὸν πρῶτον τόμον τῶν Essais de grammaire συχνὰ μετ' ἐπαινοδέχεται ἀπόψεις τοῦ Χατζιδάκι, ἀλλὰ πάντα μετ' ἐπιφύλαξιν ὅτι ὁ Χατζιδάκις ὑστερεῖ ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς ἱστορικῆς τοποθέτησιν τῶν ζητημάτων¹⁵. Πρέπει νὰ προσθέσω πὼς ὁ τόνος θὰ ἀλλάξῃ σημαντικὰ μετ' ἰστορίαν τῶν Etudes de philologie néo-grecque,¹⁶ βιβλίου ποὺ θὰ τὸ δημοσιεύσῃ τὸ 1892 καὶ ὅπου τῶρα ἐπιτίθεται μετ' ὀξύτητα κατὰ τοῦ Χατζιδάκι.

Ὁ πρῶτος τόμος τῶν Essais de grammaire κυκλοφορεῖ, ὅπως εἶδαμε, τὸ 1886, ἀλλὰ κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ προλόγου, χρονολογημένου στὶς 25 Ἰανουαρίου 1886, ὁ τόμος αὐτὸς εἶχε γραφῆ καὶ τυπωθῆ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνίαν τούτην. Ἐκτὸς ἀπὸ εἰδικώτερες φιλολογικὰς γραμματικὰς μελέτας,¹⁷ ὁ τόμος ἀναφέρεται καὶ σὲ γε-

νικώτερα προβλήματα τῆς νέας ἑλληνικῆς: στὴ γλῶσσα τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων, ὅπως εἶδαμε, ἀλλὰ καὶ στὸ ζήτημα ἐκεῖνο ποὺ λίγο ἀργότερα θὰ σταθῆ γιὰ τὸν Ψυχάρην ἡ βασικὴ καὶ κύρια ἀπασχόλησις τῆς ζωῆς του· ἐννοῶ βέβαια τὸ ἑλληνικὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Σ' αὐτὸ ἀφιερώνει εἰδικὴ πραγματεία, τὴν τελευταία τοῦ τόμου, πραγματεία μετ' ἰστορικὰς μελέτας καὶ ἡ νεώτερη γλῶσσα.¹⁸ Στὴν πραγματεία αὕτη ὁ Ψυχάρης χωρὶς ν' ἀφήνῃ τὴ γλωσσολογίαν του, ἴσα-ἴσα παίρνοντάς τιν βασικὸν τοῦ στήριγμα, θὰ ὑποστηρίξῃ γιὰ πρώτη φορά τὶς πεποιθήσεις του—ὄχι ἀκόμη μετ' ἐπιεικὴ δογματικότητά—γιὰ τὴ λύσιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι ἡ πρώτη εἴσοδος τοῦ Ψυχάρην στὸν ἀγῶνα καὶ ἐνδιαφέρει καὶ ἀπὸ θεωρητικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀποψιν νὰ ἐξεταστῆ κάπως προσεχτικώτερα. Μιὰ σύγκρισιν μάλιστα μετ' ἰστορίαν τῆς ἐξέλιξιν—καὶ σὲ ὅποιαν σημείαν παρατηρήθη ἐξέλιξιν—θὰ μᾶς ἦταν πολὺ διδαχτικὴ, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι βέβαια θέμα ἰδιαίτερης μελέτης.

Ὁ Ψυχάρης θέλησε νὰ δείξῃ μετ' ὀξύτητα τὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐξελίχθη, ὅπως ὄλες οἱ γλῶσσες τοῦ κόσμου καὶ ὅτι βρίσκεται σήμερον στὴ θέσιν ποὺ βρέθησαν ὄλες οἱ λογοτεχνικὲς γλῶσσες στὶς ἀρχὰς τους. «Ἄν ἀφοσιώθηκα, γράφει,¹⁹ στὴ μελέτη τοῦ ζωτικοῦ τούτου ζητήματος γιὰ τὸ μέλλον τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἂν δὲ δίστασα νὰ πολεμήσω τὶς θεωρίας ποὺ κυριαρχοῦσαν στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος, τουλάχιστον πὼς ἕνας ζωηρὸς ἔρωτας γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα μετ' ἐπιεικὴν νὰ μιλήσῃ ὅπως μιλήσῃ καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔχει χωρὶς ἄλλο ὑπερήγητον ἀφοσιωμένον σὲ τὰ συμφέροντά της ἀπὸ μὲνα».

Ὁ Ψυχάρης ζητᾷ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ δὲ συμφωνεῖ καθόλου μετ' ἰστορίαν τῆς γνώμης ποὺ εἶχε διατυπώσῃ λίγο πρωτύτερα ὁ Χατζιδάκις (1884) στὴ «Μελέτη ἐπὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς», σελ. 96 κ. ἐ. Γιατὶ ὁ Ψυχάρης πιστεύει πὼς οἱ δυσκολίες ποὺ ἀναφέρει δι-

11. Ἄρ. 32, σελ. 1009-1018.

12. 1888, ἄρ. 17 σ. 515-6, ἄρ. 18 σ. 547-8 καὶ ἄρ. 20 σ. 611-612.

13. Σελ. XX.

14. Βλ. J. Psichari: Quelques travaux τόμ. 1 σελ. 47.

15. Πρόχειρα παραπέμπω στὶς σελίδες 179, 189, 202, 220, 241, 242, 266, 267, 269, κλπ. κλπ.

16. σελ. CXXII - CXXVIII.

17. Γιὰ τὸν Ψυχάρην ὡς γλωσσολόγον καὶ τὶς γλωσσικὰς του θεωρίας ἔχει δημοσιεύσει ἀξιόλογα ἄρθρα

ὁ διάδοχός του στὴ Σχολὴ τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν τοῦ Παρισιοῦ A n d r é M i r a m b e l: «Jean Psichari et les études néo-helléniques» (Annales de l'Université de Paris, Ἄρ. - Ἰούν. 1950, σελ. 151-65) καὶ «La doctrine linguistique de Jean Psichari» (Nouvelle Clío, τόμ. 3 (1951), σελ. 78-104). Πβ. καὶ Ε. Κριτάρου: Τελευταῖα δημοσιεύματα γιὰ τὸν Ψυχάρην καὶ τὶς νεοελληνικὰς σπουδὰς στὴ Γαλλίαν (Νέα Ἔστια, 15 Αὐγούστου 1953).

18. Βλ. Essais de grammaire, τόμ. 1 σελ. 238-88.

19. Πρόλογος, σ. CXXII (25 Ἰανουαρίου 1885).

καιολογημένα ὁ Χατζιδάκις γιὰ μιὰ νεώτερη λογοτεχνική γλῶσσα εἶναι ἀκριβῶς τὰ ἐμπόδια ἐκεῖνα ποὺ κάθε λογοτεχνική γλῶσσα ἀπάντησε στὶς ἀρχές της. Ἡ νεοελληνική ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ της κατὰ τὸν Ψυχάρη τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα, τὴν ὑπαρξή της. «Ὅτι εἶναι ἀκόμη γεμάτη ἀπὸ κενὰ καὶ ἀνεπάρκειες, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Αὐτὴ τὴ γλῶσσα πρέπει νὰ γράψωμε, γιατί δὲν ἔχομε ἄλλη νεώτερη γλῶσσα καὶ στὸν αἰῶνα μας κανεὶς πιά δὲ γράφει γλῶσσα ἀρχαία». ²⁰ Ἰσα-Ἰσα γράφοντάς την, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, θὰ τὴν καλλιεργήσωμε καὶ θὰ τὴν πλουτίσωμε. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ Ἰδίου ἔργου τοῦ ὁ Ψυχάρης ἀναγνωρίζει τὶς ἀνεπάρκειες τῆς δημοτικῆς, ἀλλ' αὐτὸ θὰ τὸ θεωρήσῃ Ἰσα-Ἰσα ἕνα πρόσθετο λόγο γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς καλλιέργειάς της: «Ἡ νέα ἑλληνική, γράφει, δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἀμέσως, χωρὶς προπαρασκευή, χωρὶς καμιά ἀσκηση, τὶς ψηλές κορφές τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Δὲν εἶναι καθόλου λογικὸ νὰ ἔχωμε μιὰ τέτοια ἀξίωση, ἀφοῦ μόλις ἄρχισε κάποια ἀπόπειρα νὰ προσαρμωστῇ ἡ γλῶσσα αὐτὴ στὸν πεζὸ λόγον». ²¹ Κι' ὁ καθηγητὴς Κόντος, ὑποστηρίζει ὁ Ψυχάρης, ²² θὰ ἔκανε καλὰ νὰ μᾶς μάθῃ πῶς θὰ γράψωμε σωστά καὶ καθαρὰ τὴ νέα γλῶσσα καὶ ὄχι πῶς θὰ γράψωμε σωστά τὴν ἀρχαία. Γιατί εἶναι ἀληθινὰ «σφάλμα παιδιακήσιο», λέει ὁ Ψυχάρης, νὰ νομίζωμε πῶς ἂν προσπαθήσωμε νὰ ξαναγυρίσωμε στὸ ἀρχαῖο τυπικὸ, θὰ δείξωμε μ' αὐτὸ πῶς ξεχωρίζωμε, πῶς ἔχομε γούστο, πῶς ἔχομε εὐγένεια. ²³ Ἰσα-Ἰσα τὴν εὐγένειά μας θὰ τὴν ἀποδείξωμε χρησιμοποιώντας τὴν περιφρονημένη γλῶσσα, ὅπου «ὁ καθένας σήμερα μπορεῖ νὰ ἰδῇ καὶ μπορεῖ ν' ἀγαπήσῃ τὸ καινούργιο βλαστάρη ποὺ τελευταῖα ἀνθίσσε στὸ γέρικο δέντρο». ²⁴

Ὁ Χατζιδάκις εἶχε ὑποστηρίξει πῶς οἱ πολλὲς διάλεκτοι ποὺ ὑπάρχουν στὴ νέα ἑλληνική εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς κοινῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας. Ἡ ἀπάντηση εἶναι πρῶτα-πρῶτα πῶς οὔτε στὸ στρατόπεδο τῶν καθαρολόγων δὲν ὑπάρχει ἐνότητα γλωσσική — προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιὰ τὴ δημιουργία λογοτεχνικῆς γλώσσας· ἔπειτα πῶς ἕνα σύστημα γλωσσολογικὸ, μιὰ γλωσσική ἐνότητα κυρίως

τὴ χαρακτηρίζει ἡ μορφολογία καὶ Ἰσα-Ἰσα, ὑποστηρίζει ὁ Ψυχάρης, «ἡ μορφολογία τῶν διαφόρων νεωτέρων διαλέκτων καὶ τῶν πιὸ ἀνόμοιων δὲν ἔχει καμιά σύγκριση μὲ τὴν ἀπόσταση ποὺ παρατηρεῖται ἀνάμεσα στὶς διαφορὲς λόγιες γλώσσες». ²⁵ Ἀκόμη, οἱ ξενισμοί, καὶ ἰδίως οἱ γαλλισμοί, εἶναι ἀφθονοί, παρατηρεῖ ὁ Ψυχάρης, ²⁶ στὴ γλῶσσα τῶν λογίων.

Ἡ ἀντίληψή του εἶναι ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν ἔχομε ὅπωςδήποτε νεώτερη λογοτεχνική γλῶσσα, γιατί ἡ καθαρεύουσα δὲν πραγματοποιοῦσε τίποτα στὸ πεδίο αὐτό, ἐπιβάλλεται νὰ στραφοῦμε πρὸς τὴ νέα γλῶσσα. Δὲν τὸν ἐκπλήσσει ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάσταση μιᾶς νεκρῆς γλώσσας. Τὸ φαινόμενο παρουσιάζεται κάθε φορὰ ποὺ μιὰ νέα γλῶσσα δὲν κατάφερε νὰ γίνῃ γλῶσσα λογοτεχνική. ²⁷

Οἱ καθαρολόγοι δὲν κατάλαβαν τὴ σημασία τῆς ἐξέλιξης στὴ γλῶσσα, γιατί ἀγνοοῦν ὅτι «ὁ ἀγράμματος ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, ὁ ἀκαλλιέργητος καὶ χοντροειδὴς χωρικός, ... ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν ξέρει ἀνάγνωση εἶναι ὁ μοναδικὸς καὶ παντοδύναμος δημιουργὸς ὄλων τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου, τῆς γλώσσας τοῦ Ὀμήρου ὅπως καὶ τῆς νεώτερης. Ἡ δημιουργία πάντα στάθηκε καὶ θὰ γίνεται μὲ τὸ λιγώτερο σωστὸ πάντα τρόπο. Εἶναι μιὰ σειρά ἀπὸ σφάλματα». ²⁸ Δὲν πρέπει μάλιστα νὰ ἀγνοοῦμε πῶς καὶ ἡ ἀρχαία εἶναι γεμάτη ἀπὸ κάθε εἶδους σφάλματα μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι τὰ σφάλματα αὐτὰ εἶναι καθιερωμένα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ χρῆση ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ περίφημα «σφάλματα» τῆς νέας γλώσσας. ²⁹ Ὁ Ψυχάρης σχετικὰ μὲ τὰ σφάλματα αὐτὰ στὴ γλῶσσα δέχεται μιὰ γνώμη τοῦ Gaston Paris ποὺ ὑποστήριζε πῶς δὲν ὑπάρχει ἄτομο ποὺ σὲ κάποια στιγμή τῆς ὑπαρξῆς του νὰ μὴ δημιουργῇ, ποὺ δὲν προσπαθεῖ τουλάχιστο νὰ ἐφεύρῃ ἕνα νέο τύπο, ποὺ στὴν ἀρχὴ εἶναι σφάλμα. ³⁰ Ἡ ἔννοια τοῦ ἀπόλυτα σωστοῦ στὴ γλῶσσα δὲν ὑπάρχει, γιατί κάθε νέος τύπος ποὺ ἀναπτύχθηκε μέσα στὸ χρόνο, ἔχει δικαίωμα νὰ χρησιμοποιηθῇ. ³¹

Ποιά εἶναι λοιπὸν ἡ βάση γιὰ τὴ δημιουργία τῆς νέας λογοτεχνικῆς γλώσσας;

20. Essais de grammaire, τόμ. 1 σελ. 242.

21. ὁ. π. σελ. 266.

22. ὁ. π. σελ. 241.

23. ὁ. π. σελ. 237.

24. ὁ. π. σελ. 251.

25. ὁ. π. σελ. 264.

26. ὁ. π. σελ. 248.

27. ὁ. π. σελ. 268.

28. ὁ. π. σελ. 238.

29. ὁ. π. σελ. 240.

30. ὁ. π. σελ. 237.

31. ὁ. π. σελ. 243.

'Η ιστορική βάση τῆς γλώσσας. Οἱ μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς θὰ χαρίσουν θησαυροὺς σ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ τοὺς γυρέψη. Στὸ νέο πεζὸ λόγο τῆς θὰ χρωστᾶ ἡ 'Ελλάδα μιὰ μέρα πὼς ἀπόχτησε μιὰ γλῶσσα σύμφωνη μὲ τὴν ιστορική εξέλιξη τοῦ ἔθνους, «μιὰ γλῶσσα ποὺ νὰ τῆς γίνῃ ἡ μελλοντική δόξα».³² 'Ο Ψυχάρης ἤδη ἀπὸ τὸ 1884 γράφοντας γιὰ τὸν ἑλληνικὸ μέλλοντα³³ εἶχε ἀγωνιστῆ—δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνοῦμε—ἐναντίον τῆς βλαβερῆς ἐπίδρασης ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχῃ στὴ γλῶσσα τὸ προσωπικὸ γούστο καὶ οἱ ὑποκειμενικὲς ἀπόψεις. «'Ο ἀληθινὰ εὐγενικὸς τύπος στὸ πεδίο τῆς γλώσσας, ἔγραφε, εἶν' ἐκεῖνος ποὺ γνῶρισε τὴν κανονικὴν τὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, ποὺ ἔζησε κ' ἐμεγάλωσε τὸν καιρὸ ἀκριβῶς ποὺ καὶ ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα ἐξοῦσε καὶ ἀνανεώνονταν».

'Ο Ψυχάρης δὲ θέτει προϋπόθεση γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν τῆς δημοτικῆς στὸ λογοτεχνικὸ πεζὸ λόγο τὴν παρουσία ἑνὸς μεγάλου συγγραφέα. «Καθένας, μᾶς λέει,³⁴ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γράψῃ τὴ γλῶσσα του». Δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῆ ὁ Ψυχάρης πὼς οἱ νέοι συγγραφεῖς δὲ θὰ βροῦν τὸ θάρρος ποὺ θὰ χρειαστῆ στὴν προσπάθειαν αὐτή. Θὰ ἔχουν μάλιστα καὶ ἓνα κίνητρο ποὺ δὲν τὸ ἔχουν οἱ καθαρολόγοι: ὅτι θὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἀλήθειαν καὶ θὰ ἀφοσιωθοῦν σ' ἓνα ἔργο ἔθνικὸ καὶ πατριωτικόν. 'Ο Ψυχάρης λοιπὸν πιστεύει ἀκράδαντα πὼς μονάχα μὲ τὴ δημιουργίαν ἑθνικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας ἓνα ἔθνος παίρνει τὴ φυσικὴ του θέσιν στὸν κόσμον, τὴν πνευματικὴν του ὑπόστασιν. Τότε μονάχα μπορεῖ κι' αὐτὸ νὰ προσφέρῃ στὴν κοινότητα τὴ συμβολὴν τὴν ἰδεολογικὴν καὶ νὰ δεχτῆ σὲ ἀντάλλαγμα ἄλλες ἰδέες. Καὶ οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς θὰ ἐκτιμηθοῦν διεθνῶς μονάχα ἂν ἡ δημιουργία τους «ἐναρμονίζεται μὲ τὴ νέα ἑλληνικὴ πραγματικότητα».³⁵

Εἶναι φυσικὸ γιὰ τὸν Ψυχάρην, ὅταν προτείνῃ λύσιν στὸ γλωσσικὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα, νὰ μὴν ξεχνᾶ τὴ γαλλικὴν γλῶσσαν. «'Η βασικὴ ἀρχή, μᾶς κηρύσσει³⁶, τῆς γαλλικῆς πρόζας στάθηκε πάντα νὰ γράψῃ τὴ γλῶσσαν ποὺ μιλιέται μὲ τρόπο ἀπλὸ καὶ παστρικό καὶ νὰ τείνῃ ὀλοένα περισσότερο ὥστε ἡ γραφτὴ γλῶσσα νὰ πλησιάσῃ τὴ γλῶσσαν ποὺ μιλιέται». Τὸ πρόβλημα στάθηκε γιὰ τὴ γαλλικὴν γλῶσσαν ὄχι νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα σ' ἓναν γαλλικόν

τύπον καὶ σ' ἓναν λατινικόν, ἀλλ' ἀνάμεσα σὲ δυὸ τύπους ἐξ ἴσου γαλλικούς.

'Ο Ψυχάρης ἀντιμετωπίζει ἀπὸ τώρα καὶ λεπτομερειακώτερα ζητήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν καθιέρωσιν λογοτεχνικῆς γλώσσας. Καμιὰ ἀπόκλιση δὲν ἐπιτρέπεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φωνητικὴ καὶ τὴ λαϊκὴ μορφολογία. Τώρα ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ λεξιλογίου, «ὅ π ἄ ρ χ ε ι μ ι ἄ ἔ κ φ ρ α σ η, μ ᾶ ς λ έ ε ι³⁷, ποὺ εἶναι πιὸ κατανοητὸ στὸ λόγιον τύπο τῆς;... Πραγματικὰ, καθὼς ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα εἶναι ἀκόμη ἀκαθιέρωτη, ὁ συγγραφέας εἶναι πολὺ πιὸ ἐλεύθερος στὴν 'Ελλάδα παρὰ ἄλλου... Ἀλλὰ θὰ πρέπει πάντα ἡ ζυγαριὰ νὰ γέρνῃ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ λαϊκοῦ τύπου». Βλέπει κανεὶς μὲ πόση ἔλλειψη δογματισμοῦ διατυπώνει τὰ πράγματα ὁ Ψυχάρης αὐτὴ τὴ στιγμὴ. Ἀργότερα στὴ βράσιν τοῦ ἀγῶνα καὶ μὲ τὶς παράλογες συχνὰ ἀντιρρήσεις ποὺ θὰ διατυπωθοῦν θὰ ἀναγκαστῆ ψυχολογικὰ νὰ γίνῃ περισσότερο δογματικὸς, ἀδιάλλαχτος.

'Ὡς πρὸς τὶς ἀρχαῖες λέξεις ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν—καὶ θὰ χρησιμοποιηθοῦν, ἂν δὲν τὶς ἔχῃ ἡ νέα γλῶσσα³⁸—πρέπει νὰ πάρουν σύγχρονον τύπον. Ἀλλὰ κ' ἐδῶ δὲ φτάνει στὴν ὑπερβολὴ ὁ Ψυχάρης. Δέχεται πὼς «π ρ έ π ε ι ν ἄ δ ῶ σ η κ α ν ε ἰ ς τ ῆ θ έ σ η π ο ὗ τ ο ὺ ς τ α ι ρ ι ἄ ζ ε ι σ τ ὸ π ρ ο σ ω π ι κ ὸ ἄ ἰ σ θ η μ ἄ, σ τ ὸ ἄ φ τ ῖ³⁹. Μὲ τὴν μετριοπάθειαν σπάνια θὰ ἐκφραστῆ ὁ Ψυχάρης στὸ μέλλον.

'Ο Ψυχάρης ποτὲ δὲν πίστεψε πὼς τὸ λεξιλόγιον κάνει τὴ γλῶσσαν. 'Ο ἴδιος μᾶς παραπέμπει μὲ ἐπιμέλεια στὰ χωρία τῶν ἔργων τοῦ ὅπου μιλεῖ γιὰ τὸ ζήτημα⁴⁰. Ὁμῶς πιστεύει πάντα πὼς ἡ δημοτικὴ θὰ μπορούσε εὐκολώτερα παρὰ ἡ καθαρεύουσα νὰ πλουτίσῃ τὸ βιομηχανικὸ ἢ φιλοσοφικὸ λεξιλόγιόν της «μὲ τρόπον πιὸ σύμφωνον μὲ τὴ νεώτερη μορφολογία»⁴¹. Ποιὰ εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ψυχάρη στὸ ζήτημα τῶν διαλεχτικῶν στοιχείων; Σὰ νὰ δέχεται *ex silentio* πὼς δὲν ὑπάρχει κοινὴ νεοελληνικὴ. Πράγματι συνιστᾶ στὸν καθένα νὰ χρησιμοποιῆ τὴ διάλεχτόν του γράφοντα. Γιατί δὲν εἶναι χειρότερον νὰ γράψῃ μιὰ λέξιν μὲ τὴν διαλεχτικὴν τῆς χρῆσιν παρὰ μὲ τὴν «ἐτυμολογικὴν» τῆς σημασίαν, ὅπως κάνουν συχνὰ οἱ καθαρολόγοι. Καὶ καθὼς οἱ διαλεχτικὲς ἀποκλίσεις δὲν εἶναι μεγάλες στὴν 'Ελλάδα (ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει λ.χ. στὴ Γαλλίαν), ἀπὸ τὴ χρῆσιν τῶν

32. δ. π. σελ. 261.

33. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 112.34. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 283.

35. δ. π. σελ. 273-4.

36. δ. π. σελ. 272.

37. δ. π. σελ. 277.

38. δ. π. σελ. 274.

39. δ. π. σελ. 283.

40. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 959 σημ. 3.41. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 266.

διαλέχτων πού κατὰ ἕνα τρόπο θὰ συναγωνιστοῦν ποιά νὰ δώση τὸ καλύτερο ἔργο, θὰ φτάσωμε στὸ θρίαμβο τῆς γλώσσας πού θὰ ἐπιβληθῆ σὰν κοινὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα. Αὐτὰ βέβαια ἐπίστευε ὁ Ψυχάρης τώρα στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου του, γιατί ἀργότερα στὸ πεδίο αὐτὸ οἱ ἀντιλήψεις θὰ μεταβληθοῦν σημαντικά.

Πιστεύει ἀκόμη ὁ Ψυχάρης πὼς τὰ λογοτεχνικά ἔργα πού θὰ γραφοῦν θὰ κριθοῦν πρῶτα πρῶτα ἀπὸ τὴ γλῶσσα πού θὰ χρησιμοποιήσουν. «Τὰ ἔργα τῆς καθαρῆς λογοτεχνίας, γράφει⁴², στὴν κυριολεξία δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἀκόμη... Τὸ θέλημα τοῦ ὕψους, τὸ ὕψος τοῦ αἰσθήματος, ἡ εὐγένεια τοῦ στοχασμοῦ δὲ θὰ κάνουν παρὰ δευτερώτερη ἐντύπωση. Σήμερα κάθε συγγραφέας εἶναι γραμματικός». Καὶ μολαταῦτα ὁ Ψυχάρης δὲν ἀποκλείει τὴ δραστηριότητα τοῦ συγγραφέα στὸ πεδίο τοῦ ὕψους, γιατί ἐκεῖ πραγματικὰ θὰ δημιουργηθῆ κάτι δικό του⁴³, γιατί τὴ γλῶσσα, τὴ γλῶσσα τὴ δημοτικὴ τὴ βρίσκει κιόλας δημιουργημένη ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ στὸ πεδίο αὐτὸ πρέπει ὁ λογοτέχνης νὰ ἀποφύγη κάθε λοξοδρομηση πού θὰ ὀφείλεται σὲ δική του ἰδιοτροπία καὶ πού στὴν πραγματικότητα δὲ δημιουργεῖ καμιά ἀπολύτως μετριοπάθεια⁴⁴.

Τις ξένες λέξεις πὼς τις ἀντικρύζει ὁ Ψυχάρης; Οἱ «ξένες» λέξεις δὲν ὑπάρχουν παρὰ γιὰ τὸ γραμματικὸ καὶ τὸν ἔτυμολόγο, μιὰ καὶ γιὰ κείνον πού τις χρησιμοποιεῖ δὲ δίνουν τὸ αἶσθημα τοῦ ξένου. Αὐτὴ τουλάχιστον εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ψυχάρη. Καὶ γι' αὐτὸ, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, ἡ εἰσαγωγή στὴ γλῶσσα μιᾶς ξένης λέξης δὲν ἀποτελεῖ κηλίδα, εἶναι ἕνα ἱστορικὸ γεγονός⁴⁵.

Ὁ Ψυχάρης ἀντικρύζει τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας σὰ ζήτημα λογοτεχνικὸ, σὰ ζήτημα πού ἡ λύση του θὰ σταθῆ προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία ἀληθινῆς πνευματικῆς ζωῆς, προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιὰ νὰ πάρη ὁ νέος Ἑλληνισμὸς τὴ θέση πού τοῦ ταιριάζει σὲ διεθνή πλαίσια. Τὴν παιδαγωγικὴ πλευρὰ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος δὲν τὴν ἀντικρύζει ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὴν ἀποψη νὰ διαφωτισθῆ καὶ νὰ μορφωθῆ ὁ λαός. Τὸ ἀπλωμα τῆς δημοτικῆς καὶ στὴν παιδεία τὸ ζητᾶ σὰ φυσικὴ συνέπεια τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ δημοτικὴ θὰ χρησιμοποιηθῆ στὴ λογοτεχνία καὶ τὸν ἄλλο δημόσιο βίον. Χαρακτηριστικὰ εἶναι στὸ πεδίο αὐτὸ τὰ λόγια του: «Ἡ ἐθνικὴ φιλαυτία, πού τόσο ἀσχηματὴν καταλαβαίνομε, τὸ ἀπαιτεῖ

ἐπιταχτικά, γιατί τέλος πάντων σὲ καμιά χώρα τοῦ κόσμου δὲ συμβαίνει κάτι παρόμοιο· παντοῦ ἀρχίζουν μετὴ διδασκαλία τῆς γλώσσας τους, τῆς ζωντανῆς γλώσσας»⁴⁶. Γιὰ γραμματικὰ ἐγχειρίδια ὁ Ψυχάρης προτείνει τὴ γραμματικὴ τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ με κάποιον τῆς συγχρονισμὸ ἢ καλύτερα τὴ γραμματικὴ τοῦ Πορτίου⁴⁷. Ὅπως δὲποτε εἶναι γνωστὸ πὼς τὴν παιδαγωγικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος θὰ τὴν ἀντικρύσουν βαθύτερα ἄλλοι ζωντανοὶ ἄντρες, πού θὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ μιὰ κοινωνικὴ ἀνανέωση: ὁ Φωτιάδης, ὁ Δελμούζος, ὁ Τριανταφυλλίδης, ὁ Γληνός.

Ὁ Ψυχάρης μετὴ τὴν ἐκδοση τῶν «Essais», τόμ. Α', κηρύσσει τις ἀντιλήψεις του θεωρητικά. Ἀλλὰ παράλληλα πιστεύει πὼς «οἱ ἀφηρημένοι κανόνες, οἱ γενικὲς ἀρχὲς εἶναι μάταιο πρᾶγμα σὲ τέτοια ζητήματα»⁴⁸. Χρειάζεται ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπόδειξη. «Ἐνα βιβλίο με βαθειὰ σκέψη καὶ βαθὺ αἶσθημα, γραμμένο ἀπὸ σταθερὸ καὶ γερὸ χέρι, ἀπὸ αὐτοκυρίαρχο πνεῦμα καὶ με ἐμπιστοσύνη στὴ βούλησή του, θὰ ἔιζε πρὸ πολλοῦ ἀπ' αὐτὰ ὅλα», μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης. «Τὸ ἐπαθλο θὰ εἶναι ὠραῖο γιὰ τὸ νέον Ἑλληνα πού θὰ μπορέσῃ νὰ τὸ γράψῃ. Θὰ δημιουργηθῆ τὸ ὕψος. Τί πειρασμοὶ ἀπὸ παντοῦ γιὰ τὸν πεζογράφο καὶ τὸν ποιητὴ! Ὅλα θὰ ἔχη νὰ τὰ πῆ, γιατί σχεδὸν τίποτα δὲν εἶναι εἰπωμένο. Ὅτι στίς παλιῆς λογοτεχνίες κατάντησε κοινοτοπία, τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ ἰδέες πού ἡ ἐκφρασὴ τους ἀλλοῦ ἐξαντλήθηκε, θὰ ἔχουν στὴν Ἑλλάδα ὀλη τους τὴ σημασία. Ἐκεῖ ὅλα εἶναι φρέσκα καὶ νέα. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἀπελπίζώμαστε γιὰ τὸ μέλλον. Τὸ βιβλίο αὐτὸ πού ὅλοι τὸ περιμένουν, θὰ γραφῆ χωρὶς ἄλλο μιὰ μέρα ἴσως καὶ νὰ γράφεται τὴν ὥρα τοῦ ἔργου»⁴⁹. Φανερὴ προαναγγελία τοῦ Ταξιδιοῦ, πού τὸ σχεδίαζε ἀσφαλῶς ἀπὸ τότε ὁ Ψυχάρης. Δὲν ἔμενε παρὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν ἐπόμενο

42. δ. π. σελ.281-2.
43. δ. π. σελ.263.
44. δ. π. σελ.287.
45. δ. π. σελ.245-8.

46. δ. π. σελ.259-60.
47. Ὁ Simon Portius ὑπῆρξε λεξικογράφος τοῦ 17. αἰῶνα.
48. δ. π. σελ.263.
49. δ. π. σελ.287.

χρόνο (1886) τὴν περιοδεία του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή πού θὰ τοῦ ἔδινε

τὴν ἀτμόσφαιρα τὴν ψυχολογική του βιβλίου⁵⁰.

2.—Η ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΠΟΣ

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1886 ὀργανώνεται στὴν Πόλη συνέδριο τοῦ «Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» μὲ τὴν εὐκαιρία πού συμπληρώνονται εἰκοσιπέντε χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του. Τὴ Γαλλία πρόκειται νὰ τὴν ἀντιπροσωπεύσῃ ἐκεῖ ὁ Ψυχάρης, ἀποσταλμένος τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου παιδείας. Ἐχεῖ ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή καὶ τὸ ταξίδι του θὰ διαρκέσῃ τρεῖς μῆνες (30 Ἰουλίου-29 Ὀκτωβρίου 1886). Σκοπὸς ἐπίσης τῆς ἀποστολῆς του εἶναι παράλληλα νὰ μελετήσῃ μερικὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα στὰ περὶχωρα τῆς Πόλης καὶ τῆς Σμύρνης. Οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς δὲν ἐπιτρέψανε τελικὰ νὰ γίνῃ τὸ συνέδριο, ὁ Ψυχάρης ὅμως ἐπιζητεῖ ὅπωςδήποτε νὰ δημοσιεύσῃ στὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου τὴν ἀνακοίνωσιν πού θὰ ἔκανε ἐμπρὸς τοὺς συνέδρους. Ἀλλὰ ἡ ἀνακοίνωσιν αὐτή, γραμμὴν στὴ δημοτικὴ — εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ Ψυχάρης χρησιμοποιεῖ τὴ δημοτικὴ σὲ γραφτὸ του — δὲν μπορεῖ εὐκολὰ νὰ δημοσιευθῇ στὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου, συντηρητικοῦ, ὅπως ξέρομε, στὶς γλωσσικὲς του ἀπόψεις. Ὁ Ψυχάρης μόνον μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ πατέρα του, πού ζῆ τότε στὴν Κωνσταντινούπολη, πετυχαίνει τὴ δημοσίευσιν⁵¹. Τὸ δημοσίευμα τοῦτο τοῦ Ψυχάρη ἔχει τὴν ἱστορικὴ του σημασία. Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού οἱ σύγχρονοι ἔβλεπαν τὴ δημοτικὴ νὰ χρησιμοποιηθῇ στὸν πεζὸ λόγον «μὲ ὅλους τοὺς γραμματικοὺς τύπους τῆς καὶ μὲ καθορισμένον τὸ σύστημα τῶν λεξιλογικῶν τῆς δανείων ἀπὸ τὴν ἀρχαία γλῶσσα καὶ νὰ ὀδηγῆται ἡ γλῶσσα αὐτὴ σ' ἓνα νέο γλωσσικὸ τύπον, ὅπως ἐγένε μὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας». Εἶναι τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Ψυχάρη, μεταφρασμένα φυσικὰ, ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν πού δημοσίευσεν μετὰ τὴν περιοδεία του⁵².

Στὴν ἀνακοίνωσίν του αὐτὴ δίνει ὁ Ψυχάρης ἓνα γενικὸ σχέδιον γιὰ τὴν ὀργάνωσιν φιλολογικῶν καὶ εἰδικώτερα διαλεκτο-

λογικῶν μελετῶν. Συνιστᾷ τὴ μεθοδικὴ μελέτη τῶν μνημείων τῆς ζωντανῆς γλώσσας καὶ τὴ συγκρότησιν γραμματικῆς καὶ λεξικοῦ πού νὰ μποροῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης. Ζητᾷ ἀκόμη νὰ συνταχθοῦν ἰδιωματικὰ λεξιλόγια καὶ λεξιλόγια τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς, διαλεκτολογικὲς μονογραφίαι καὶ μελέταις πάνω στὴν κοινὴ γλῶσσα. «Μία γενικὴ γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ τῶν διαλέκτων τῆς, καθὼς καὶ ἓνα ἱστορικὸ λεξικὸ μὲ τὴ γένεσιν καὶ τὴ συσχέτισιν τῶν σημασιῶν, ἰδοὺ τὰ δύο ἔργα πού πρέπει νὰ ἐπιδιώξουν οἱ Νεοῦ Ἕλληνες καὶ πού τὰ περιμένει ἀπ' αὐτοὺς ἡ ἐπιστήμη»⁵³.

Στὴν Πόλη ἔμεινε ὁ Ψυχάρης πέντε βδομάδες. Τὸν καιρὸ του τὸν χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἐπισκεφθῇ πολλὰς φορές τὸ Φανάρι καὶ νὰ ἐργασθῇ στὴ Βιβλιοθήκην τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἐκεῖ τοῦ προκάλεσαν τὴν προσοχὴ διάφορα χειρόγραφα τῆς μεσαιωνικῆς μας γραμματείας. Τοῦ ἀποκαλύπτουν αὐτὰ τὸ βάθος τῆς λαϊκῆς φαντασίας καὶ τὸν διδάσκουν ὅτι γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὴ Νέα Ἑλλάδα μυθολογικὰ, γλωσσολογικὰ, ἔθνογραφικὰ, ἀκόμη καὶ πολιτικὰ καὶ θρησκευτικὰ πρέπει ἀπαραίτητα νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ μεσαίωνα πού μονάχα αὐτὸς δίνει στὶς σχετικὰς ἐρευνὰς τὸ φῶς πού χρειάζονται. Πολλὰ δημοσιεύματά του πού θὰ ἀκολουθήσουν θὰ ἔχουν τὴν πρώτη τους ἀρχὴν στὶς μελέταις πού ἔκαμε τότε στὴν Πόλη.

Ἀφήνοντας τὴν Πόλη ἔρχεται ὁ Ψυχάρης στὴ Χίο γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸ ἰδίωμα τοῦ τόπου. Στὴ διάλεκτον τῆς Χίου ξεχωρίζει ὁ Ψυχάρης τρία κύρια ἰδιώματα, ἀλλὰ σημαντικὰς διαφορὰς βρίσκει καὶ ἀνάμεσα στὶς γλώσσας καὶ δύο γειτονικῶν ἀκόμη χωριῶν. Σκέφτεται τὴν ἀνάγκην νὰ μελετηθῇ ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἀποψη. Ὁ Ψυχάρης μελέτησεν κυρίως τὴ διάλεκτον τοῦ Πυργίου. Τοῦ δόθηκε ἔτσι ἡ εὐκαιρία νὰ σκεφθῇ πάνω στὴ σταθερότητα τῶν φωνητικῶν νόμων, γιὰτὶ, ὅπως ὑποστηρίζει στὴν κατοπινὴν του ἔκθεσιν,⁵⁴ τὸ κάθε τοπικὸ ἰδίωμα ἀποτελεῖ «τὴ μόνον γλωσσικὴ μονάδα (langage) πού θὰ μπορούσαμε νὰ μελετήσωμε σήμερον στὴ

50. Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ 1885-86 πρὶν ἀπὸ τὴν περιοδείαν περιορίζομαι ν' ἀναφέρω τὴ μελέτην του γιὰ τὸ ποίημα τοῦ «Σπανά», πού ἀποτελεσε καὶ θέμα τῶν παραδόσεων του. Ἡ μελέτη αὐτὴ ξαναδημοσιεύθηκε στὸ βιβλίον του *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 129-51.

51. Εἰκοσιπενταετηρίς Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Παράρτημα τοῦ 18ου τόμου τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Συλλόγου, σελ. 441-52, 463-96. Βλ. καὶ Ρόδα καὶ Μηλα, τόμ. 1 σελ. 53-165.

52. Βλέπε ἀναδημοσιευμένη τὴν ἔκθεσιν στὸ βιβλίον *Quelques travaux*, τόμ. 1 ἰδίως σελ. 325-6.

53. *Rapport sur une mission* (*Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 325).

54. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 329.

φυσική της κατάσταση». Διαπιστώνει⁵⁵ πὼς «σιγά-σιγά σχηματίζεται μιὰ λογοτεχνική λαϊκή γλῶσσα, ποὺ παύει νὰ εἶναι πιά γλῶσσα τοπική. Πολὺ συχνὰ συνάντησα τὴ γλῶσσα αὐτὴ στὸ Πυργί, καὶ στὰ τραγούδια καὶ στὰ παραμύθια». Ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς λαϊκῆς (ἀγραφῆς) λογοτεχνικῆς γλώσσας ὁδηγεῖται ὁ Ψυχάρης στὴν ἔννοια τῆς κοινῆς γλώσσας ποὺ «χρῶστα τὴν ὑπαρξή της στὴν ἱστορικὴ σπουδαιότητα καὶ στὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς χώρας, ἀπ' ὅπου ἀκτινοβολεῖ ἡ γλῶσσα αὐτὴ πρὸς μιὰ μεγαλύτερη περιοχὴ».⁵⁶

Ρητὰ ὁμολογεῖ ὁ Ψυχάρης στὸ βιβλίο του γιὰ τὸ Renan⁵⁷ πὼς ἡ παραμονὴ του στὴ Χίο καὶ οἱ ἔρευνες ποὺ ἐκεῖ πραγματοποίησε τὸν ἐπηρέασαν βαθιὰ στὴ συγκρότηση τῶν εἰδικώτερων ἐπιστημονικῶν καὶ λογοτεχνικῶν του ἀντιλήψεων καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν ἔμπνευση γιὰ μελλοντικὰ σχέδια λογοτεχνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ. Τὴ διαμονὴ του στὴ Χίο καὶ εἰδικώτερα στὸ Πυργί συχνὰ θὰ τὴ θυμηθῆ ἀργότερα μὲ συγκίνηση ὁ Ψυχάρης. Τὸ 1892 στὸν Πρόλογο τῶν Etudes de philologie⁵⁸ θὰ μᾶς δώσῃ μιὰ εἰκόνα τοῦ τρόπου τῆς ἐκεῖ ἐργασίας του. «Ἀπὸ τὸ πρῶν ὡς τὸ βράδυ, μᾶς λέει, μὲ τὸ μολύβι στὸ χέρι, μὲ γεμάτες τὶς τσέπες μου χαρτί, ἐσημεῖωνα ὅ,τι ἀκούγα, συχνὰ ἀπὸ τὶς ἑξὶ τὸ πρῶν ὡς τὰ μεσάνυχτα. Πέρασα ἔτσι τρεῖς βδομάδες εὐφρόσυνες, τὸ ἀφτί μου ἦταν πάντα τεντωμένο καὶ τὸ μολύβι μου ἔγραφε... Εἶχα συχνὰ ἀκούσει, συνεχίζει ὁ Ψυχάρης, προτοῦ πάω ἐκεῖ, πὼς μιὰ γλῶσσα δὲν ὑπάρχει χωρὶς ἐκείνους ποὺ τὴ μιλοῦν, πὼς ἡ γραφὴ καὶ ἡ κουβέντα εἶναι πράγματα ξεχωριστά, πὼς ἡ γλῶσσα ἀσυναίσθητα ὑπακούει σὲ κρυφές δυνάμεις, πὼς οἱ φωνητικοὶ νόμοι δὲν ἀνέχονται ἐξαίρεση [αὐτὸ τὸ πιστεῦε πάντα ἀκράδαντα ὁ Ψυχάρης] καὶ πὼς κάθε γλῶσσα βρίσκει πάντα σὲ ἓνα ἄνεο γίγνεσθαι. Στὸ Πυργί κατὰ λαβὰ βαθιὰ τί ἐσημαῖναν αὐτὰ τὰ λόγια». Τὸν ἴδιο χρόνο (5 Μαΐου 1892), ὅταν σάν ἐκπρό-

σωπος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως ἔλαβε μέρος στὸ Παρίσι στὸν ἑορτασμὸ τῶν εἰκοσιπεντάχρονων τῆς Association pour l'encouragement des études grecques en France⁵⁹ μὲ συγκίνηση θυμήθηκε τὴ διαμονὴ του στὸ Πυργί, ἀλλὰ καὶ τὸ ταξίδι του γενικώτερα στὴ Χίο. Εἶναι ἐνδιαφέροντα γιὰ τὸ χρῶμα τους ὅσα μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ μᾶς διηγεῖται ὁ Ψυχάρης. «Διέσχισα μιὰ μέρα, μᾶς λέει,⁶⁰ στὰ νότια τοῦ νησιοῦ ἓνα θαυμάσιο ὄρεινὸ χωριὸ μὲ διακόσες ψυχές. Χρειάστηκε νὰ σταματήσω ἐκεῖ γιὰ λίγες μέρες, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι λογάριαζα. Τὸ χωριὸ γιόρταζε. Ἐνα μεγάλο γεγονός θὰ γινόταν ἐκεῖ. Ἰδρύνονταν ἓνας μικρὸς σύλλογος. Ἐχάρηκα πολὺ ποὺ προέδρευσα καὶ ποὺ τοὺς μίλησα ἑλληνικά. Ἐπρόκειτο γιὰ φιλολογικὸ σύλλογο». Καὶ ὁ Ψυχάρης ἐνθουσιάζεται. «Δὲν μπόρεσα νὰ μὴ φωνάξω, μᾶς λέει, καθὼς βρισκόμουν προστὰ τοὺς τίμιους χωρικοὺς: — Ζήτω οἱ Ἕλληνες! Ζήτω οἱ Ἕλληνες ὅλων τῶν συλλόγων. Ζήτω ὅλοι οἱ Ἕλληνες!»

Τὴ Χιὸ καὶ τὸ Πυργί θὰ θυμηθῆ συχνὰ στὴν κατοπινὴ του ζωὴ ὁ Ψυχάρης. Καὶ στὸ πεζοτράγουδο ποὺ ἄφησε γιὰ νὰ χαραχθῆ στὸν τάφο του στὸ ἀγαπημένο του νησί θὰ θυμηθῆ τὰ χωριὰ τῆς μαστίχας, τὰ μοιρολόγια τὰ χιώτικα καὶ τὸν ἥλιο, τὴν καλωσύνη τῆς Πατρίδας.⁶¹

Ὅταν ἀφήνοντας τὴ Χιὸ ἔρχεται στὴν Ἀθήνα ὁ Ψυχάρης, ζητᾷ νὰ μελετήσῃ τὴν κοινὴ νέα ἑλληνικὴ, καθὼς μιλιέται, γράφεται καὶ διδάσκεται. Παρακολουθεῖ τὴ διδασκαλία σὲ σχολεῖα τῆς μέσης καὶ τῆς ἀνώτερης παιδείας καὶ κατατοπίζεται γενικὰ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας. Εἰδικεύοντας περισσότερο τὶς ἔρευνές του ἐξοικειώνεται μὲ τὰ διάφορα τεχνικὰ λεξιλόγια τοῦ στρατοῦ, τοῦ ναυτικοῦ, τῆς διοίκησης, τῶν σιδηροδρόμων. Μελετᾷ τὴ γλῶσσα, καθὼς γράφεται στὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ βιβλία, ἐνημερώνεται στὶς λογοτεχνικὲς προσπάθειες τῆς ἐποχῆς. Διαπι-

59. Προέδρευσε στὸν ἑορτασμὸ ὁ Ρενάν καὶ ἔλαβαν μέρος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ ὁ τότε πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδας στὸ Παρίσι Νικόλαος Δηλιγιάννης καὶ ὁ Δημήτριος Βικέλας σάν ἀντιπρόσωπος τοῦ Πανασσαοῦ καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

60. Βλ. Revue des études grecques τόμ. 5 (1892), σελ. VIII-IX.

61. Ὁφείλω παρενθετικὰ ἔστω νὰ σημειώσω ὅτι κάμποσα χρόνια ἀργότερα (1898 καὶ 1899) καὶ δεῦτερος γλωσσολόγος μελετητὴς, ὁ μακαρίτης Hubert Pernot θὰ γυρίσῃ τὶς πολιτείες καὶ τὰ χωριὰ τῆς Χίου γιὰ νὰ σπουδάσῃ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ βίβιο τοῦ λαοῦ καὶ θὰ μᾶς δώσῃ τὶς ἐντυπώσεις του στὸ βιβλίο του: En pays turc. L'île de Chio, 1903 καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ του πορίσματα στὸ γνωστὸ δίτομο ἔργο του «Les parlers de Chio» (1907, 1947).

55. δ. π. σελ. 334.

56. Rapport d'une mission. (Quelques travaux, τόμ. 1-σελ. 335).

57. Ernest Renan. Jugements et souvenirs, Παρίσι 1925, σελ. 18.

58. Σελ. XXVIII-XIX.